

**ІСТОРИЗМИ ТА АРХАЇЗМИ ЯК ОСНОВНІ ВИРАЖАЛЬНІ ЗАСОБИ
ІСТОРИЧНОЇ СТИЛІЗАЦІЇ**

Стаття продовжує цикл публікацій з аналізу історизмів та архаїзмів як основних виражальних засобів історичної стилізації. Зосереджено увагу на стилістичних функціях маркованої лексики у сучасних українських історичних романах.

Ключові слова: хронологічно маркована лексика, архаїзми, історизми, виражальні засоби, історична стилізація.

The cycle of publication from the analysis of historicism and archaisms as the most important means of historical stylization is continued in this article. The attention is concentrated on the stylistic functions of the marked vocabulary of modern Ukrainian historical novels.

Key words: chronologically marked vocabulary, archaism, historicism, expression means, historical stylization.

Темпоральний і локально-просторовий дейксис найточніше може відобразитися через хронологічно марковану лексику. Лексикологічні дослідження останніх років характеризуються зростаючим інтересом до еволюційних проблем розвитку мови, до механізму удосконалення засобів лексичної номінації.

Застарілий шар лексики випав з поля зору лінгвістів і розглядався лише побіжно. Процеси архаїзації слів охоплюють значну частину загального словника української мови, й ігнорувати таку групу лексики означало б спрощувати уявлення про динаміку словникової еволюції. Написання нашої статті зумовлено тим, що зростає наукове зацікавлення маркованою лексикою у лінгвістичному, загально-історичному та культурологічному планах, бо ця група лексем тісно пов'язана з матеріальною і духовною культурою народу.

Розвиток мови шляхом прогресу знаходиться в прямій залежності від розвитку мислення, від життєвої практики, що ускладнюється, від форм спілкування, від історичного розвитку носія мови – народу. Мова забезпечує „часову тяглість і безперервність життя, збереження органічності і оригінальності світосприймання етносу при зміні його історичних форм.” [4, с.167]

Незважаючи на різноманітні причини, які викликають мовні зміни, їм всім властива тенденція до збереження мови у стані комунікативної придатності, тобто всім процесам перебудови в мові, звичайно, „ протистоять процеси гальмування, спрямовані на закріплення і консервацію наявних мовних засобів і на перешкоду наступу різних змін” [6, с.198]

Мова одночасно є і спадщиною минулого і сучасним результатом безперервного перетворення її людиною в процесі динаміки пізнання.

Втрата слова або того чи того його значення – результат тривалого процесу архаїзації відповідного мовного факту. Пасивний словник живої мови – відкрита система, кількість її одиниць необмежена. Кордон активного і пасивного словника рухомий. Така рухомість мови і її здатність змінюватись дають їй змогу виконувати складні і різноманітні функції, сприяючи більш удосконаленому відображенню явищ дійсності, і перебудовуватись поступово, разом з перебудовою того суспільства, яке обслуговує мова.

Досить складно встановити причини архаїзації і визначати їх треба для кожного окремого слова, або для групи слів. Аналізуючи хронологічно марковані слова з точки

зору тих причин, через які вони перетворились у застарілі, більшість мовознавців називають першу категорію слів історизмами, другу – архаїзмами (М. Жовтобрюх, Б. Кулик, М. Шанський, М. Фоміна)

Будучи виразниками відповідних понять, лексеми-історизми виступають, головним чином, у називній функції слова. Звертаючись до історії, доводиться давати громіздкі і не завжди точні описи зниклих реалій, або називати їх „своїми іменами” – історизмами.

Визначальною властивістю історизмів є їх співвіднесеність з двома часовими планами історії носіїв мови – сучасним і попереднім сучасному.

Архаїзм позначає актуальний для даної мовної спільноти референт, але характеризується ізольованістю фонетично-графічної, морфологічної, словотвірної чи лексико-семантичної форми на тлі сучасної мовної системи: внаслідок чого в його семантичній структурі вирізняється сема „архаїчний”, яка відносить його на периферію лексичного складу мови, з одного боку, та на периферію відповідного синонімічного гнізда, з другого, і надає йому експресивної конотації у мові та виразної стилістичної функції у тексті.

Як елементи пасивного словника, архаїзми та історизми виявляються маркованою категорією завдяки своїй часовій відокремленості. Висока архаїчна забарвленість, експресивність, властива їм часова приуроченість виділяють застарілі слова серед інших стилістичних категорій, роблять їх цінним засобом художнього зображення дійсності. Через те, що вони рідко вживані у мові, архаїзми та історизми яскраві, своєрідні, контрастні іншим загальноновживаним лексемам, і тому вносять у текст певне емоційне напруження.

Архаїзми в художньому тексті перебувають у актуальнішій стилістичній позиції, ніж історизми, тому що на тлі своїх нейтральних синонімів їх незвичайність, експресивність здаються більш випуклими, і стилістичний вибір падає переважно на архаїзми.

З появою нових значень застарілі слова можуть набувати нової емоційної або нової функціонально-стильової забарвленості, і тоді їх вживання у мові зумовлено не тільки семантичною, а й стилістичною парадигматикою. Головною причиною звернення письменників до застарілих слів є здатність цих слів набувати у контексті мовленнєвої стилістичної забарвленості, а також здатність сполучатись у деяких випадках з нейтральними лексемами різних функціональних стилів. Це викликає певний стилістичний ефект, внаслідок того що їх стилістична забарвленість у синтагматичному плані не збігається зі стилістичним забарвленням у плані парадигматики, тобто в мовленні вони мають зовсім інше стилістичне значення. У цих випадках використання архаїзмів з метафоричним переосмисленням служить для реалізації таких рис художнього стилю, як образність, емоційність.

А.Гвоздев вважає, що можливість вибору загальноновживаних чи архаїчних слів і робить їх предметом стилістичного використання. Загальною рисою всіх застарілих слів, на його думку, є те, що вони не вживані у нейтральному плані і діловому стилі, а вводяться з метою надання експресивної забарвленості [2, с.118].

Збережений мовною свідомістю архівний фонд широко користується мовними засобами давно минулих епох, тобто він ширший не тільки в синхронному, а й у діахронному плані.

Мова історичних художніх творів двопланова за своєю природою. У них успішно співіснують сучасна письменникові мова та мова зображуваної епохи. Характер сполучення цих двох мовних стихій, їх обсяг, способи, прийоми введення елементів мови зображуваної епохи у тканину художнього твору можуть виявитися специфічними для різних авторів, спрямувань, жанрів. Розуміння місця та художньої функції різноманітних епох у системі художніх творів відображає своєрідність художнього методу письменника, його індивідуальну письменницьку манеру.

При виборі виразних засобів у мові історичної розповіді перед письменником постає завдання обробки сучасної йому мови таким чином, щоб це не суперечило художній та історичній правді.

Одним із основних чинників, які визначають відбір виражальних засобів, є принцип історизму, який потребує наявності у творі на історичну тематику „справжніх слів епохи”, до яких і належать історизми та архаїзми.

Історизми більш чітко закріплені за певною історичною епохою. Вони виступають у тексті в ролі темпорального показника, що відносить зміст твору до певного реального часу, тобто в ролі тих особливих мовних засобів, що співвідносять зміст тексту з певним реальним часом.

Власне архаїчна лексика більш нейтральна в цьому плані. Так, історизми **боярин**, **воєвода** є основними характеристичними засобами в описі подій Київської Русі, тоді як архаїзми типу **чадо**, **десниця** можуть однаковою мірою бути співвіднесені з іншими періодами в розвитку держави.

Дбаючи про доступність, загальнозрозумілість мови романів, письменники вводять у канву художніх творів переважно ті застарілі слова, значення яких зрозуміле сучасним читачам. Лиш незначна частина з них вимагає пояснення: „Вишатин батько Огнян служив у княжому вогнищі старим **конюшим**, а мати була рабою” [5, с.27]; конюший – одна з найвищих посад у давній Київській Русі.

Найчастіше письменники вдаються до тлумачення значень слів у тексті через непрямий або прямий опис предмета чи явища: „Обличчя в імператора видалося Годосві надзвичайно бліде і втомлене. Особливо зблідло воно після того, як Годой дав йому свою **ябеду** – писанину на вовчій шкурі” [5, с.213].

У деяких випадках у ролі прямих пояснень застарілого слова чи цілого виразу вживаються близькі за значенням слова або навіть синонімічні їм загальноновживані лексеми сучасної читачеві мови: „І люд піднімався і валом валив до моїх полків, так що там не встигали спитати, хто й звідкіля, аби лиш мав самопал, чи спис або дрючок добрий – **дейнегу** [3, с.22] Дуже часто спостерігається взаємозамінне вживання застарілих слів іншими лексемами синонімічного ряду: „Бо ж стільки князів, що й імен їхніх перелічити для простого чоловіка не було спромоги, і загинуло враз, і не в битві, не в чеснім бою, не спис ламаючи, не в **січі** запеклій, а в пониженні, якому не відшукати ні подоби, ні міри ніде і ніколи в діяннях людських” [3, с. 49]. В одному контексті поряд вживаються синоніми, один з яких є застарілим словом, а інший – нейтральним: „Даремно гніваєшся... Не про твоє життя йдеться, князю... Йдеться, аби за нашу кров і за наші **животи** прийшла перемога” [5, с.300].

Застарілі слова через їх високу архаїчну забарвленість, незвичність виділяються в контексті серед інших загальноновживаних лексем. Однак їх зміст, стилістичне забарвлення сприймається тільки у сполучуваності з іншими словами.

Однією з цікавих особливостей використання письменниками застарілих слів є тенденція до вживання сполучень двох синонімів: „Зозуля-**зегзиця** сіла на вербі й для них обох накувала-наворожила стільки років, що й з ліку Гайка збилась” [5, с.148]; „Якісь це незвичайні були **тати**-грабіжники” [5, с. 24].

Ці стилістичні знахідки письменників яскраво передають специфіку живої народнорозмовної мови. Окрім того, введення синонімічних слів, одне з яких застаріле, у синонімічні ряди сприяє як підсиленню стилістичної значущості архаїзмів, так і витлумаченню їх значень.

Набагато тоншим способом історичної стилізації, що потребують від художника більшої майстерності, виступають семантичні історизми та архаїзми. Несучи в собі певні смислові зв'язки з сучасними мовними формами, будучи в більшості випадків стилістично нейтральними, семантичні застарілі лексеми вільно входять у розповідну канву твору, звертаючи на себе увагу тільки в певному контексті: „Кожен намагався випхатись попереду іншого, ...щоб виканючити собі в **державу** ще шмат коронних земель” [3, с.110].

Отже, для достовірного відображення історичних подій, створення живих, реалістичних образів героїв письменникові недостатньо вивчити епоху, час, місце, умови, в яких розгортаються події. Необхідно знайти адекватні мовленнєві засоби, оскільки принцип історизму художнього відображення передбачає не тільки історично правильне розкриття ідеї, але і точне – у мовному відношенні – її художнє втілення. Для цього майстри слова і вивчають мовний матеріал, а потім вирішують, які із застарілих слів треба „відживити”, ввести у тканину оповіді, співвідносячи їх з лексикою сучасної української мови.

Архаїчна лексика в тісній взаємодії з іншими зображуваними засобами створює той неповторний образ мови, який служить основою індивідуально-художнього стилю письменника.

ЛІТЕРАТУРА

1. Білик І. Меч Арея: Роман. – К., 1990.
2. Гвоздев А. Очерки по стилистике русского языка. – М., 1965.
3. Загребельний П. Я, Богдан: Роман. – К., 1983.
4. Іванишин В., Радевич – Винницький Я. Мова і нація. – Дрогобич, 1994.
5. Іванченко Р. Гнів Перуна: Роман. – К., 1995.
6. Серебряников Б. Общее языкознание. Форма, сущность, функции, история языка. – М., 1970.